

ГРАМАТИКА

УДК 811.161.2'367.3

Г.Д. Канкаш

ПРО ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті розглянуто погляди мовознавців на граматичний лад української мови, проаналізовано шляхи формування поняття складного речення в українському мовознавстві. Огляд матеріалу свідчить про те, що від часів О. Потебні до сьогодення як термінологія, так і розуміння предмету складного речення значно змінилися.

Ключові слова: синтаксис, просте речення, складне речення, підрядне речення, сурядне речення.

Канкаш Г.Д. Пути формирования понятия сложного предложения. *В статье рассмотрены взгляды языковедов на грамматический порядок украинского языка, проанализированы пути формирования понятия сложного предложения в украинском языкознании. Обзор материала дал возможность удостовериться в том, что со времен А. Потебни до сегодняшних дней как терминология, так и понимание предмета сложного предложения существенно изменилось.*

Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, сложное предложение, сочинительное предложение, придаточное предложение.

Kankash G.D. About formation of the concept «complex sentence» in Ukrainian linguistics. *The opinions of linguists concerning grammatical structure of Ukrainian language are considered. The ways of formation of the concept of complex sentence in Ukrainian linguistics are analyzed. The materials, which were studied, testify to the fact that from the times of O. Potebnya to the present time terminology as far as the conception of the complex sentence changed greatly.*

Keywords: syntax, simple sentence, complex sentence, subordinate clause, coordinate clause.

Синтаксична будова мови перебуває в тісному зв'язку з розвитком категорій мислення. У спільнослов'янський період використовувалися переважно прості речення, що поступово ускладнювалися, набуваючи більш повної форми висловлення думки. Таким чином, виникли складні речення, які у мовознавстві досліджуються протягом тривалого часу. Проте до цього часу не існує одноставної думки щодо статусу складного речення, відтак це питання викликає інтерес у дослідників синтаксису.

Мета статті – розглянути еволюцію формування поняття складного речення в українському мовознавстві.

До початку ХІХ ст. в лінгвістичних наукових колах сформулась думка про те, що речення бувають або прості, або складні, відповідно до того, одне чи кілька суджень виражаються в них.

Наукові засади дослідження граматичного ладу української мови заклад О. Потебня (1835–1891). Наслідки роботи О. Потебні вилилися в

чотиритомній праці «Из записок по русской грамматике» (1874), в якій багато уваги приділено проблемі утворення складного речення, установленню генетичних зв'язків між простим і складним реченням. Процесу перетворення простого речення у складне вчений присвятив спеціальний розділ «Перехід прикладок у речення» [9: 248–262]. На думку мовознавця, паратактичні бездієслівні речення поступово починають розумітись як дієслівні, що становлять речення [9: 249]. О. Потебня висловлює думку про походження гіпотаксису: «Із самого початку прості речення слідують одне за одним так, що формальні відношення між ними зовсім не усвідомлюються й не позначаються. Яри їхні подібні малюнку без перспективи. Зв'язок між ними встановлюється за допомогою займенників відносних, розгляд яких відноситься до вчення про складне речення» [8: 127].

У О. Потебні є теза про *згущення думки*, яка буде більш зрозумілою в контексті його вчення про виникнення та розвиток частин мови й речення. На прикладах паратактичних конструкцій О. Потебня показував послідовність розвитку означальних і додаткових підрядних речень, з'єднаних підрядними сполучниками.

1. Зразок: *Прислалъ чоловіка, Ивановъ зовуть* [9: 251].

У цьому типі зв'язку підрядне паратактичне речення не має не тільки відносного, але й вказівного займенника, а підмет і додаток головного слугують підметом та додатком підрядному.

2. Зразок: *Есть пещера, изъ тоя пещеры исходитъ источникъ* [9: 255]. У цьому типі речення іменник головного речення, від якого залежить підрядне паратактичне, повторюється в підрядному із займенником (займенника може й не бути), що вказує на згаданий вище іменник.

Отже, О. Потебня встановив, що процес заміни паратактичних речень відбувався рівномірно, «з посиленням гіпотактичності й прямування до об'єднання речення, з розвитком відносних займенників» [9: 251].

Таким чином, О. Потебня утверджує домінування граматики над мисленням, яке виявляється в тому, що мова не просто виражає готову думку, але членує її, оформлює, інтерпретує її, збагачуючи своїм граматичним значенням. Він довів, що в основі змісту речення лежить психологічне судження, яке в ньому виражається. До того ж головною особливістю сучасного речення є його дієслівність [2: 319]. Щодо змісту, то особове дієслово представляє ознаку в момент його виникнення від діючої особи [2: 326].

На початку ХХ ст. граматичній розробці української мови прислужилися С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, В. Сімович, які заклали основи наукового опису і термінології українського синтаксису. Мовознавець С. Смаль-Стоцький після студій про аналогію в історії української іменної відміни написав разом із Т. Гартнером «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» (1913). «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, яка вперше побачила світ у Відні 1893 року, послужила своєрідним зразком системного опису граматичного ладу української мови. Її значення полягає насамперед у тому, що в ній використано фонетичний правопис і витворено власне українську граматичну термінологію, що мало загальноукраїнське

значення. Крім того, у праці репрезентовано низку цікавих підходів до аналізу мовних явищ, спробу їх наукової типології. Тому видання привернуло увагу не тільки в Галичині, але й у Східній та Центральній Україні. Зокрема, Іван Огієнко опублікував у «Записках Українського Наукового Товариства» (К., 1908) статтю «Історія української граматичної термінології», у якій назвав С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «творцями теперішньої нашої термінології» [7: 111–113]. Він зазначив, що це була одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову термінологію, «вироблену на підставі народної мови», що автори граматики «багато попрацювали, аби витворити термінологію відповідно вимогам української мови...» [7: 111–113].

«Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера складалася з чотирьох частин: 1) «Звуки», 2) «Словотворення та значення слів», 3) «Відмінювання» і 4) «Складня». У четвертій частині граматики під назвою «Складня», яка містить відомості про граматичний (власне синтаксичний лад української мови), виділено три основні підрозділи: А) «Речене (гадка)»; Б) «Частини мови в реченні і форми відмінювання» (про рід, число та відмінки іменників, про прикметники, займенники, числівники. На жаль, ні у вступній частині граматики, ні безпосередньо у вступі до розділів не знаходимо обґрунтування самого терміна «складня», що відповідає грецькій назві «синтаксис» (паралельний термін «синтакса», який вживали деякі українські мовознавці). Не подають С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер і визначення «складні» як розділу граматики, що вивчає речення чи сполучні речень. Проте цінним у цьому розділі є те, що тут викладено оригінальні наукові підходи до вивчення явищ синтаксису, запропоновано оригінальні класифікації речень і членів речення, чимало з яких використано вперше в українському мовознавстві і які набули подальшого розвитку впродовж ХХ ст. На жаль, граматичні праці С. Смаль-Стоцького і досі не відомі багатьом сучасним дослідникам української мови.

У підзаголовок «Складні» винесено відомості про «речене поєдинче» [12: 104, §211], тобто просте речення. Для поняття «складне речення» введено термін «сполука речень» [12: 113, §234], визначено два типи «сполуки речень», що складаються з «дрібних» [12: 114, §234] речень, тобто предикативних частин: «рівнорядних» та «підрядних» [12: 114, §235].

У підрядних реченнях визначено «головні» та «побічні» [12: 114, §235]. Отже, С. Смаль-Стоцький звертає увагу і на синтаксичний зв'язок «дрібних речень» у складнопідрядному: «підрядні» та «надрядні» [12: 114, §235], що зумовило їх поділ на «речення сполучені рівнорядно» [12: 114, §236], та «речення сполучені підрядно» [12: 117, §239]

Надзвичайно важливим вважаємо те, що в «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера звернено увагу на так звану «зв'язь» [12: 114, §237], у якій рівнорядні речення до себе стоять» [12: 114, §237], тобто різні семантико-синтаксичні відношення, у яких перебувають «дрібні речення» у сполуках речень (тобто у складносурядних реченнях). Різновидами є «злучна зв'язь» [12: 114, §237], тобто єднальні відношення, які передає сполучник *і* або *та й*; «протиставна зв'язь» (при злучках *а, але, а прецінь, а таки,*

а все ж таки, однак тощо)»[12: 115, §237] , а також «причинова, наслідкова, умовна, замірова, припустова, порівняльна» і «часова»»[12: 115–116, §237]. Такий поділ речень за значенням не зовсім відповідає сучасним класифікаціям складносурядних і складнопідрядних речень, але можна стверджувати, що автори граматичної праці зуміли правильно визначити саму основу структурно-семантичної типології складних речень — семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

Підрядні речення С. Смаль-Стоцький пов'язує і з питанням про пряму мову («бесіду пряму») та непряму мову («бесіду залежну»), показує, як їх можна взаємозамінювати, напр.: *Він певно відповість, що нічого не знав = Він певно відповість: Я нічого не знаю* [12: 118, §241]. Проте окремого параграфу про засоби вираження чужого мовлення у «Граматиці руської мови» немає. Не виділено в окремий тип і складні безсполучникові речення.

Учення про речення становить лише частину «Складні». Принциповою науковою засадою «Складні» С. Смаль-Стоцького є її орієнтація на живу народну мову — у ній описано граматичну систему української мови на основі живого українського мовлення, а численні приклади речень з усного, зокрема й діалектного, мовлення та фольклору стали підтвердженням цього.

Характеризуючи «Складню» С. Смаль-Стоцького загалом, потрібно відзначити високий рівень наукового підходу до аналізу синтаксичних явищ. Його кваліфікації і взагалі абсолютно нові теоретичні засади, запропоновані в граматичній праці, викликали неоднозначні оцінки у вчителів та українських науковців того часу. Українське терміноутворення, що бере свій початок з витоків української писемності, триває у граматичних працях кінця ХІХ — початку ХХ ст., засвідчує інтелектуальні змагання мовознавців. Дослідивши особливості «Складні» С. Смаль-Стоцького, ми пересвідчилися в тому, що він першим прокладав нові шляхи в мовознавчій науці, відзначаємо сучасність поглядів ученого, їх далекоглядність, сміливість і перспективність. У цьому зв'язку актуальним видається і питання про вплив мовознавчих поглядів С. Смаль-Стоцького на формування граматичних концепцій ХХІ ст. Наукові засади «Граматики руської мови» С.Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера становлять міцний фундамент сучасної синтаксичної теорії в різних її напрямках і школах. Вироблена у працях С. Смаль-Стоцького синтаксична термінологія була підтримана у граматичних працях мовознавців 20 — 30-х рр. Розвиток українського мовознавства відбився у працях А. Кримського, Є. Тимченка, О. Курило, О. Синявського, Л. Булаховського, С. Смеречинського, М. Сулими.

Зокрема, О. Курило чимало попрацювала в галузі синтаксису і фразеології. Одна з найбільш цікавих в цьому плані робіт — «Уваги до сучасної української літературної мови», яка вийшла друком 1923 р. і тричі перевидавалась за її життя. Використаний при написанні «Уваг» багатий етнографічний матеріал дозволив авторці виявити деякі характерні особливості української народної мови, які можуть сприяти її використанню як базової для створення справжньої літературної української мови. О. Курило в своїй праці писала: «Паралельно з зворотами гіпотактичними або підрядними,

тобто зворотами, де одно слово або сполучення слів залежить від другого, можуть у певних випадках, переважно в мові поетичній, мати місце й звороти паратактичні або сурядні, де одно слово або сполучення слів не стоїть у залежності від другого» [6: 101].

Мовознавець розмірковувала над природою складного речення: «Певна річ, думка ширшаючи, глибшаючи, складнішаючи, вимагає й складніших висловів, щоб виразити себе, і легкість літературної мови не може дорівнювати легкості народного вислову. У мовах культурних націй заміна старих сурядних конструкцій новішими підрядними є факт прогресивний: де менш розвинена думка вбачає незалежні явища, там розвиненіша думка шукає залежності і знаходить її» [6: 105].

Л. Булаховський ще в «Курсі сучасної української літературної мови» писав про те, що синтаксис є той розділ граматики, який вивчає зв'язки між словами і «типи об'єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки» [1: 4]. Предмет синтаксису, на його думку, становить «вивчення ознак, за якими пізнається закономірна для кожної мови сполучуваність одного з одним відповідно оформлених слів (так званих словосполучень); словосполучень, з яких створюються далі відносно закінчені відрізки думки, – речення; речень, що сполучаються одне з одним у складні речення; та ще більших смислових цілостей – надфразних єдностей, про наявність яких свідчать ті або інші спеціальні прикмети» [1: 8].

Синтаксис української мови особливо активно почав розвиватися у 70 – 80-х рр. ХХ ст., очолюваний відділом теоретичної граматики української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, а з 90-х рр. Інституту української мови НАН України. До фундаментальних належать праці І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, П. Дудика, С. Єрмоленко, О. Загнітка, Н. Іваницької, М. Кобилянської, О. Мельничука, В. Русанівського, І. Слинька та ін. із семантико-синтаксичного та функціонального синтаксису. У науці останнім часом синтаксичні одиниці розглядаються не лише на формально-граматичному рівні, а й на семантико-синтаксичному та функціонально-комунікативному рівнях.

Із орієнтацією на працю російського мовознавця В. Белошапкової давав визначення складного речення І. Вихованець. У граматиці І. Вихованця і К. Городенської зазначається: «Складне речення є сполученням предикативних одиниць, побудованим за відповідною структурною схемою і призначеним для функціонування в ролі цілісної одиниці повідомлення» [3: 194]. Семантико-комунікативна характеристика складного речення уточнена поняттям про ситуацію: складне речення функціонує як повідомлення про дві чи більше ситуації і про відношення між ними [10: 461]. Проблема про сутність складного речення остаточно не розв'язана. Найпереконливіше тлумачення складного речення дає В. Белошапкова, вона намагається пояснити проблему складного речення з позицій структурно-семантичного синтаксису. Складне речення вона розглядає з трьох точок зору: формально-граматичної, семантичної і комунікативної. Але у визначенні звертає увагу лише на дві риси складного речення – граматичну і комунікативну. Із

формально-граматичного погляду складне речення відзначається тим, що воно будується за певною структурною схемою на основі двох чи більше предикативних одиниць. Звідси таке визначення складного речення: «Складне речення може бути визначене як об'єднання предикативних одиниць на основі синтаксичного зв'язку, побудоване за тією чи іншою структурною схемою і призначене для функціонування як одна комунікативна одиниця» [13: 515]. В. Белошاپкова підкреслює, що специфіка складного речення криється в основному в його комунікативній будові.

Українські мовознавці І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська зраки, за якими будується складне речення, називають моделями (а не структурними схемами); при цьому складне речення, на їхню думку, є новою одиницею порівняно з простим реченням. Вони визначають: «Складне речення становить єдність двох чи більше предикативних одиниць і відповідних семантичних пропозицій, що виражають відношення між ситуаціями і призначені для функціонування у складі тексту (іноді – самостійно) як єдине комунікативне ціле» [11: 419].

К. Шульжук визначає складне речення порівняно з простим одиницею вищого порядку, оскільки складається з двох і більше простих речень. Частини складного речення – це звичайні двоскладні чи односкладні речення, поєднані між собою сполучниковим синтаксичним зв'язком або ж безсполучниковим. Вони утворюють структурну, семантичну й інтонаційну єдність. Частини складного речення із синтаксичного і часто змістового боку відповідають простому реченню; з боку комунікативного вони не становлять окремих комунікативних одиниць. Тому, складне речення мовознавець визначає, як поєднання простих речень або ж як складне ціле, частини якого не мають змістової та інтонаційної завершеності і не можуть бути визначені як прості речення. Специфіка складного речення виявляється ще у тому, що в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними [15: 210].

Монографія А. Загнітка «Основи українського теоретичного синтаксису» порушує широке коло проблем, значною мірою дискусійних, що потребують нового прочитання й осмислення.

На особливу увагу заслуговує розгляд А. Загнітком регулярності/нерегулярності підрядності у системі складного речення. Автор наголошує, що при вивченні структурно-семантичних особливостей складнопірядного речення важливо усвідомити природу й функції тих специфічних мовних засобів, які служать для зв'язку частин цього типу складного речення.

Складне речення не є механічним поєднанням простих речень, воно побудоване за певною своєрідною схемою. Під час конструювання використовуються ті або інші структурні різновиди простого речення, які модифікуються відповідно до особливостей складного речення.

Отже, частини складних речень не виступають окремою комунікативною одиницею і не мають семантичної й інтонаційної завершеності. Тільки усе складне речення загалом можна розглядати як самостійну структурну й комунікативну одиницю, що є засобом формування й передачі інформації.

Розглянуте дало можливість простежити еволюцію формування поняття складного речення у мовознавстві, огляд матеріалу дав змогу упевнитися в тому, що від часів О. Потебні до сьогоднішнього дня як термінологія, так і розуміння предмету складного речення значно змінилося.

Перспектива подальших розвідок вбачається у проведенні детальних досліджень функціонування складних речень в офіційних текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Булаховський Л.А.** Питання синтаксису простого речення в українській мові / Л.А. Булаховський // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – 8 с.
2. **Виноградов В.В.** Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В.В. Виноградов. – М. : Изд. «Наука», 1975. – 560 с.
3. **Вихованець І.Р.** Граматика української мови: Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. **Загнітко А.П.** Основи українського теоретичного синтаксису / А.П. Загнітко. – Ч. 1. – Горлівка : ГДПІМ, 2004. – 228 с.; Ч. 2. – 254 с.; Ч. 3. – 266 с.
5. **Загнітко А.П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. **Курило О.Б.** Уваги до сучасної української літературної мови / О.Б. Курило. – Видання п'яте. – Торонто : Видавництво «Нові дні», 1960. – 197 с.
7. **Огієнко І.І.** Історія української граматичної термінології / І.І. Огієнко // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 111–113.
8. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – М. : Просвещение, 1958. – 551 с. – (Т. 1 – 2).
9. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – 536 с. – (Т. 3)
10. **Русская** граматики: В 2-х т. – Т. 2 : Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 714 с.
11. **Слинько І.І.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
12. **Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.** Граматики руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – 3-є переробл. вид. – Відень, 1914. – 202 с.
13. **Современный** русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М. : Высш. шк., 1981. – 515 с.
14. **Шевчук С.В.** Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник / С.В. Шевчук, О.О. Кабиш, І.В. Клименко. – К. : Алерта, 2011. – 544 с.
15. **Шульжук К.Ф.** Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – 2-ге вид., доп. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 408 с.